

Op het water herwonnen: het droogmakerijenlandschap van de Beemster

HANS RENES

Droogmakerijen behoren tot de meest kenmerkende landschappen van Nederland. De eerste meren werden in de 16^e eeuw drooggemalen. De bloeiperiodes waren de eerste helft van de 17^e eeuw, toen de grote meren in Noord-Holland ten noorden van het IJ werden drooggemalen, en de periode vanaf 1850. De eerste grote droogmakerij was de Beemster, drooggemaakt tussen 1607 en 1612. De Beemster geldt als het mooiste voorbeeld van landschapsplanning uit de Gouden Eeuw.

HET LANDSCHAP VAN DE DROOGMAKERIJEN

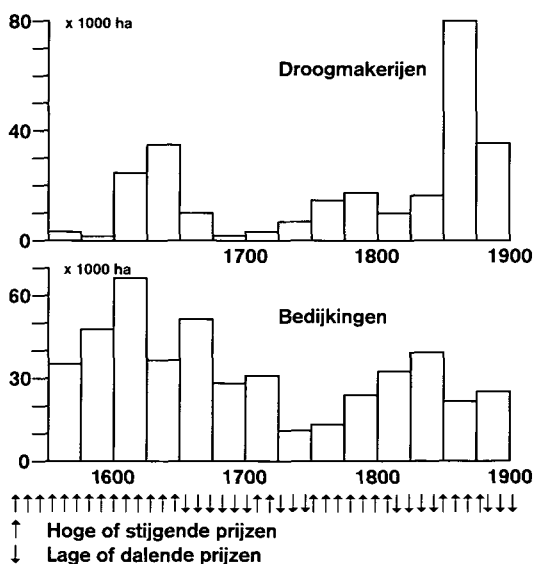
Een droogmakerij is een polder die is ontstaan door het droogmaken van een meer of plas (Schultz, 1987, p. 7). Volgens het overzicht van Schultz telt Nederland 445 droogmakerijen, die samen een oppervlakte innemen van ruim 300.000 hectare ofwel 11% van het landoppervlak (Schultz, 1995, p. 3). Ruim de helft van het aantal, en bijna driekwart van de oppervlakte, betreft (grotendeels) natuurlijke meren; de rest bestaat uit plassen die waren ontstaan door diepe vervening (tabel 1).

Type	Aantal	Oppervlakte (ha)
Natuurlijke meren	242	227.010
Verveningssplassen	203	84.700
Totaal	445	311.710

Tabel 1: Nederlandse droogmakerijen volgens Schultz, 1995, p. 3.

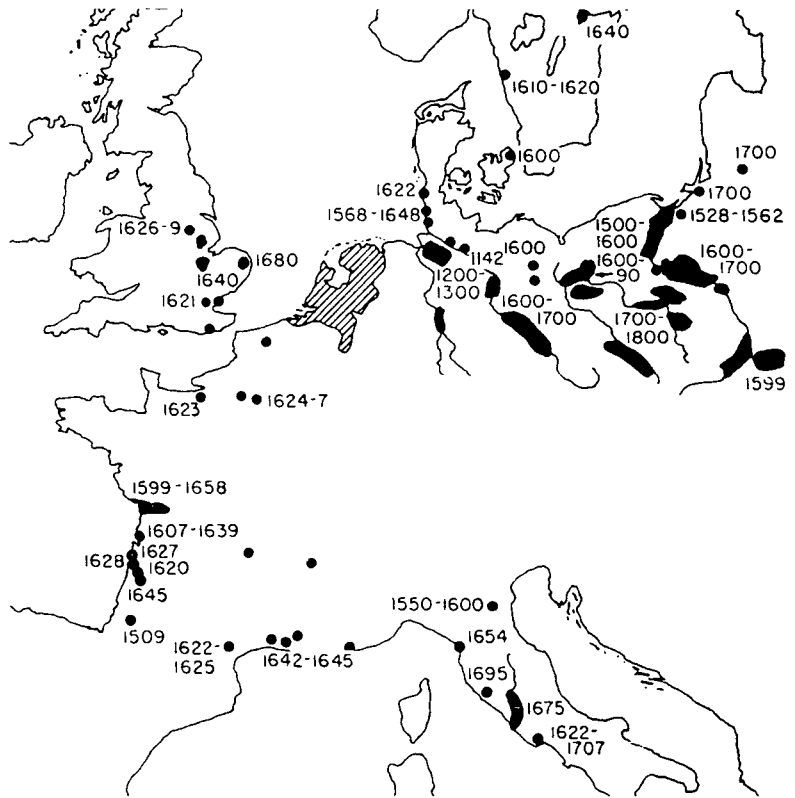
Het overgrote deel van de droogmakerijen ligt in laag-Nederland. Weinig bekend, en niet in het overzicht van Schultz opgenomen, zijn de droogmakerijen op de hogere zandgronden. We vinden droogmakerijen op onwaarschijnlijke plekken als de Brabantse zandgronden en de Utrechtse Heuvelrug. In het laatste gebied heet een ven bij Leusden, dat in de 18^e eeuw is drooggemaakt, nog altijd de Droogmakerij¹. De Oude Zoek, ten zuiden van Rucphen in westelijk Noord-Brabant, is rond de laatste eeuwwisseling drooggemaakt en is op ruim 11 meter boven NAP waarschijnlijk de hoogste droogmakerij van Nederland.

De oudst bekende droogmakerij in Nederland is de Achtermeer bij Alkmaar, een natuurlijk meer van 35 hectare dat in 1532 werd drooggemaakt (Streefkerk, 1991; 1994, p. 24). De droogmaking was mogelijk door gebruik te maken van de poldermolen, een windmolen die was ingericht om water op te pompen. Ook deze vinding is waarschijnlijk voor het eerst toegepast rond Alkmaar: de heemraden van Delfland trokken in 1408 naar deze stad om te gaan zien hoe daar water werd 'uitgeworpen' met een molen (Streefkerk, 1991, p. 15; Van de Ven, 1993, p. 105). In de jaren na 1532 volgde nog een aantal andere kleine droogmakerijen in Noord-Holland, zoals de Dergmeer en de Kerkmeer. In 1564 kwamen al twee grotere tot stand: de Ber-

1. Droogmakerijen, bedijkingen en conjunctuur.

2. *Landschapsvormende activiteiten van Nederlanders in het buitenland* (Haartsen et al., 1989, p. 105).

germeer van 620 hectare en de Egmondermeer van 686 hectare. Die werden weer ver overtroffen door de Beemster, drooggemaakt tussen 1607 en 1612 en 7100 hectare groot (Van de Ven, 1993, p. 131).

De schaalvergroting viel samen met een verschuiving in de herkomst van het kapitaal. De 16^e-eeuwse landaanwinningprojecten waren nog gefinancierd met lokaal kapitaal, vooral afkomstig van de heren van Egmond en de stad Alkmaar (de oudste droogmakerijen), of met kapitaal uit de toenmalige economische hoofdstad Antwerpen (de bedijking van de Zijpe). De droogmakerijen in de eerste helft van de 17^e eeuw zijn vooral gefinancierd door Amsterdamse kooplieden. Deze droogmakerijen hangen daarmee samen met de Gouden Eeuw en de Amsterdamse stapelmarkt. Het was de investeerders vooral te doen om een rendabele beleg-

ging, maar zeker bij de inrichting van de Beemster speelden ook esthetische motieven een rol. Verschillende investeerders zagen de nieuwe polder als de plek waar ze zelf de zomers wilden gaan doorbrengen. Het rijke Hollandse polderlandschap was voor de 17^e-eeuwer het summum van schoonheid. Het vlakke landschap was bovendien bij uitstek geschikt voor de aanleg van de geometrische tuinen die toen in de mode waren.

De eerste helft van de 17^e eeuw was een bloei-periode voor de droogmakerijen. Figuur 1 laat zien dat de ontwikkeling een sterke relatie toont met de prijzen voor landbouwproducten. Droogmakerijen blijken een prachtige graadmeter voor de agrarische conjunctuur. Bij bedijkingen ligt dit iets minder duidelijk, omdat het moment van bedijking vooral werd bepaald door het moment waarop een kwelder voldoende is opgeslibd om bedijkt te worden.

Na het hoogtepunt in de Gouden Eeuw zakte de droogmakingsactiviteit in. Plannen voor de droogmaking van de Haarlemmermeer gingen de kast in, en zelfs de resterende kleine meertjes in Waterland bleven liggen. Pas in het midden van de 19^e eeuw volgde een opleving. Deze nieuwe golf omvatte de droogmaking van een groot aantal verveningsplassen en een kleiner aantal, maar per stuk vaak zeer grote, natuurlijke meren. Vooral door mammoetprojecten als de Haarlemmermeer en de Zuiderzeepolders overtreft de drooggemaakte oppervlakte in de 19^e en 20^e eeuw die van de 17^e. In vormgeving en landschappelijke kwaliteit kunnen de 19^e-eeuwse droogmakerijen echter niet tippen aan de 17^e-eeuwse. Droogmakerijen uit de 19^e eeuw werden niet meer gebruikt om buitenplaatsen aan te leggen voor de investeerders; die gaven intussen de voorkeur aan de reliëfrijke bosgebieden van de Utrechtse Heuvelrug. De 19^e-eeuwse polders zijn agrarische utiliteitslandschappen. Pas in de 20^e eeuwse polders werd, vooral in de IJsselmeerpolders, weer zorg besteed aan inrichting en vormgeving.

Buiten Nederland zijn droogmakerijen tamelijk zeldzaam (figuur 2; Haartsen et al., 1989; Wagret, 1968, pp. 147–151). Een aantal van die buitenlandse droogmakerijen is bovendien geïnspireerd door de Nederlandse. Nederlanders als Vermuyden (in Engeland) en Bradley (in Frankrijk) hebben de ontwateringstechnieken geëxporteerd naar het buitenland. Overigens wordt in overzichtswerken zelden onderscheid gemaakt tussen veenontginningen, bedijkingen en droogmakerijen. Er zijn maar een paar gevallen waarin duidelijk is dat het om drooggemaakte meren gaat (Haartsen et al., 1989, pp. 104–105, 110; Van de Ven, 1993, pp. 150–152).

DE KEUZE VAN HET VOORBEELDGEBIED

Droogmakerijen zijn dus in internationaal verband zeldzaam en gelden als Nederlands exportprodukt. Om deze redenen kunnen we ze van internationaal belang achten (zie ook het

artikel van Haartsen in deze bundel). Als er dan één droogmakerij moet worden aangewezen voor bescherming, gaan de gedachten al snel naar twee mogelijkheden: de oudste of een voorbeeld uit de bloeiperiode. In beide gevallen komen we terecht in Holland benoorden het IJ.

Van de oudste voorbeelden is weinig over. De Achtermeer is onder de stadsbebouwing van Alkmaar verdwenen, al zijn de contouren en zelfs een deel van de kavelgrenzen nog wel in het huidige stratenpatroon terug te vinden (Streefkerk, 1991). Nog veel slechter is het afgelopen met de Dergmeer en de Kerkmeer, enkele jaren geleden nog voor de oudste gehouden, die zijn verwoest bij de ruilverkaveling Geestmerambacht. Van deze droogmakerijen, die natuurlijk integraal beschermd hadden moeten worden, zijn zelfs de contouren niet meer terug te vinden.

Veel beter is het gesteld met de droogmakerijen uit de bloeiperiode. Van alle projecten springen er twee uit: de Schermer en de Beemster. Beide hebben sterke punten. De Schermer heeft nog molens en molengangen, terwijl in de Beemster alle molens na de bouw van de nieuwe stoomgemalen werden afgebroken. De Beemster is daarentegen een mooier voorbeeld van 17^e-eeuwse planning. 'Er is over nagedacht' zou men in het jargon van de jaren 1990 kunnen zeggen. Meer dan enige andere droogmakerij heeft de Beemster als voorbeeld gediend voor latere projecten, zoals de 20^e-eeuwse IJsselmeerpolders (Geurts, 1997, pp. 20–26). De Beemster is bovendien ouder dan de Schermer en is meer een pionier: het was de eerste van de grote droogmakerijen en een enorme stap voorwaarts in vergelijking met de kleine 16e-eeuwse voorlopers. Een bijkomend punt is de betrokkenheid van de bekende waterbouwkundige Jan Adriaansz Leeghwater. Leeghwater heeft vooral na zijn dood een bijzondere carrière gemaakt. Lange tijd gold hij als de Nederlandse waterbouwkundige van de Gouden Eeuw. In het midden van de 20e eeuw is zijn rol ter discussie gesteld en steeds verder geëlaboreerd, maar

3. Archeologica in en rond de Beemster.

de laatste jaren lijkt hij bezig aan een comeback. In ieder geval was hij een gewaardeerde molenbouwer en bemalingsdeskundige die bij veel projecten is ingeschakeld. Dat hij meer kon dan molens bouwen blijkt uit de door hem ontworpen raadhuizen van Graft en De Rijp.

DE BEEMSTER MET HET AANGRENZENDE BOVENLAND

De Beemster wordt omringd door veengebieden, die in de Middeleeuwen zijn ingericht en ontgonnen. Een kaart van archeologische vond-

sten (figuur 3) toont het contrast tussen de vrijwel lege droogmakerij en de ongelooflijke dichtheid aan vondsten in het aangrenzende bovenland. Waar de droogmakerij ineens is ingericht, heeft het bovenland een uiterst gecompliceerde bewoningsgeschiedenis. Van het laatste getuigen de tientallen woonterpjes, restanten van een tamelijk verspreid bewoningspatroon. De laatste eeuwen is de bewoning geconcentreerd langs enkele wegen in kernen (De Rijp).

De periode vóór de droogmaking
Oorspronkelijk was het veengebied veel groter. De Beemster zelf was een veenstroom, die lang-

zaam tot een meer verbreed is en zich uitbreidde ten koste van het aangrenzende land. De grootste oppervlakte water in het huidige Noord-Holland werd bereikt in de 16^e eeuw. Deze eeuw markeert de omslag tussen een voortdurend landverlies en de terugwinning van het land door de aanleg van droogmakerijen. De 16^e-eeuwse kaarten maken tastbaar hoe bedreigd de bewoners zich hebben gevoeld. Het lijkt of er maar weinig nodig was om Noord-Holland in een aantal eilanden uiteen te laten vallen.

De droogmakers werden niet moe deze bedreiging onder de aandacht te brengen. De droogmaking was namelijk niet onomstreden. Zoals altijd was het water niet alleen een vijand, maar ook een bron van leven. De meren vormden boezemgebieden, belangrijk als waterberging voor de omliggende lage veengronden. Droogmaking van meren bemoeilijkte de afwatering van de omgeving. Het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland eiste daarom bij de droogmaking de aanleg van een ringvaart en van een extra afwatering met een sluis naar zee.

Veel plaatsen die nu ver in het land liggen, waren in de 16^e eeuw nog over water bereikbaar en namen deel aan de zeescheepvaart. Markante voorbeelden zijn Graft en De Rijk. De meren boden daarnaast een bestaan of een bijverdiensite door de vangst van vis en watervogels. Voorts werd er klei gebaggerd om het land in de omgeving te bemesten en om stenen te bakken. Dat 'kleiboren' werd in 1591 verboden, wat uiteraard niet betekende dat het toen meteen ophield. Het verbod kan samenhangen met plannen om de Beemster droog te maken, waarvoor men blijkbaar een verdere waardedaling van de grond wilde tegengaan (Bouman, 1857, pp. 18, 46). De sporen van deze kleigaten, die vooral aan de randen van de Beemster voorkomen, zijn in de 19^e eeuw beschreven door Bouman en werden ruim een eeuw later herontdekt².

De bedijking en droogmaking van de Beemster
Al aan het eind van de 16^e eeuw werden plannen gemaakt om de Beemster, die steeds meer een bedreiging ging vormen voor de omgeving, droog te maken. De plannen werden concreet in 1607, toen een groep kapitaalkrachtige lieden zich aaneensloot en octrooi aanvroeg. Nog in hetzelfde jaar werd de toestemming verleend en begon het werk. Er werd een dijk aangelegd met aan de buitenzijde de ringsloot. De dijk werd grotendeels op het land aangelegd (Bouman, 1853, p. 98), waarbij waarschijnlijk gebruik werd gemaakt van dijkjes die al eerder waren aangelegd om het aangrenzende land tegen de Beemster te beschermen. Aan de dijk werden molens gebouwd die begonnen met het leegpompen van het meer.

In 1610 volgde een terugslag, toen een stormvloed de bijna droge polder weer onder water zette. Bij het herstel werd de dijk ingekort waardoor een stuk oudland, Kruisoord of het Hoogland geheten, binnen de ringdijk kwam te liggen (Bouman, 1853, p. 99). Het is nog altijd in de verkaveling van de Beemster herkenbaar. In 1612 viel de Beemster definitief droog.

Als meer had de Beemster drie eigenaren: de Domeinen van Holland en de graven van Egmond en Arenberg. De gronden van de graaf van Egmond waren in 1579 geconfisceerd en toegevoegd aan de Domeinen; het hele gebied van Domeinen werd later aangeduid als de Grafelijkheidslanden. Het bezit van de graven van Arenberg bestond uit twee stukken, de Arenbergse en de Havermeerse gronden. De participanten kochten het hele meer aan, maar de Arenbergse en de Havermeerse landen werden desondanks afzonderlijk verkaveld en bleven daarmee in de droogmakerij herkenbaar (Baars, 1981, p. 196).

Nadien is nog een tijdlang aan de polder gesleuteld. In 1610 was gebleken dat de dijk niet in staat was om zeewater te keren. Als de Zuideerdijk doorbrak en Noord-Holland overstroomde, zouden de droogmakerijen het diepst onder water komen te staan. Nog jaren is men

bezig geweest om de dijken om de Beemster op te hogen, een taak die nog extra moeilijk was doordat de dijk in de slappe veengrond wegzakte (Bouman, 1853, p. 171). Ook aan de waterbeheersing is lang gewerkt. Nog tijdens de droogmaking zijn voortdurend molens verplaatst en bijgebouwd. Het aantal molens steeg van 21 in 1608 naar 26 (in twee trappen) in 1609 en 30 in 1610, 41 in 1611 en 43 in 1612. Met de bouw van de extra molens in 1610/1611 werd ook een derde molentrap toegevoegd (Bouman, 1853, p. 131). Die voortdurende toename tijdens de droogmaking heeft te maken met het dalen van de waterstand in het meer, maar de verplaatsingen van molens suggereren ook een leerproces door vallen en opstaan. De toevoeging van een vierde trap in 1632, waarbij het aantal molens tot 49 werd verhoogd, heeft waarschijnlijk vooral te maken met de daling van het maaiveld door klink. Die daling kon in een droogmakerij wel een meter bedragen (Van de Ven, 1993, p. 136).

4. Dirk van Os.

De droogmakers

De lijst van financiers van de Beemster weer spiegelt de veranderde economische verhoudingen. Toen Jan van Scorel (de schilder) in 1552 financiers zocht voor de bedijking van de Zijpe ging hij met wat tonnetjes vette klei naar Antwerpen, toen de plaats waar het handelskapitaal zat (Baars, 1981, p. 193). In het begin van de 17^e eeuw was de positie van Antwerpen overgenomen door Amsterdam. In de Zijpe waren de Zuid-Nederlanders omstreeks 1600 al verdrongen door Hollanders (Baars, 1981, p. 195). De droogmaking van de Beemster is gefinancierd door Amsterdamse kooplieden, aangevuld met hoge ambtenaren. De grootste financiers waren de broers Dirk en Hendrik van Os, afkomstig uit Antwerpen maar al jaren wonend in Amsterdam en grootaandeelhouders in de Vereenigde Oostindische Compagnie (Danner, 1987; figuur 4).

DE INRICHTING VAN DE BEEMSTER

Het wegenpatroon

Bijzonder aan de Beemster is de Renaissance-verkaveling en, meer in het algemeen, de zorg die aan de inrichting besteed is. Wel werd voor de inrichting aangesloten bij oudere voorbeelden. Een wegenstelsel dat de polder indeelt in rechthoeken vinden we al in de 14^e-eeuwse polder Mastenbroek, een broekontginning bij Kampen. Ook in een aantal zeeleipolders vinden we dit patroon: de Oude Noord-Bevelandpolder (1598), de Zaamslagpolder (ten noorden van Axel), Ruygenhil (Willemstad), de Oude Prinslandse Polder (1605) en de Eijerlandse polder (Texel).

Een patroon van zuivere vierkanten is echter een stuk zeldzamer. De enige grote droogmakerij van dit type is de Beemster. Daarnaast is er nog één bedijking (zeeleipolder) die een vrijwel volmaakt voorbeeld vormt: de polder Borsele, die in 1616 door de stad Goes werd bedijkt (Bijhouwer, 1977, pp. 132–135), met binnen de vierkante indeling een dorp dat de maatverhoudingen van de gulden snede kreeg. Een derde,

5. Huis uit 1623. De plaats waar het huis staat maakte ooit deel uit van het plein van het nooit gebouwde dorp Zuid-Beemster.

minder fraai voorbeeld is de Wieringerwaard, een bedijking uit 1610. Al deze voorbeelden zijn dus in dezelfde jaren aangelegd³. Een later voorbeeld is de Hempensermeer (*Himpenster Mar*), een Friese droogmakerij uit de jaren 1784–'85, ingedeeld in vierkante percelen. Het is mij niet duidelijk geworden of er een gemeenschappelijke oorsprong is. De drie belangrijkste voorbeelden zijn bijna gelijktijdig aangelegd, waarmee dit type kenmerkend lijkt voor deze zeer korte periode.

Ik sprak al van een Renaissance-indeling. De term 'Renaissance' staat voor een periode in de geschiedenis waarin de klassieke cultuur opnieuw werd ontdekt en gewaardeerd. Het is ook een tijd van cijferaars geweest; een tijd waarin schoonheid werd gevonden in geometrie. De indeling in vierkanten steekt af tegen de volkomen op functionaliteit gebaseerde indeling van de meeste droogmakerijen. Aan de andere kant missen de repeterende gelijkwaardige vierkanten, die we ook in de renaissance-tuinen herkennen, het theatrale van de latere barokke landschappen.

De indeling in vierkanten doet denken aan de landindeling die in de Romeinse tijd wel werd toegepast, de zogenaamde centuriatie. Het is nog niet geheel duidelijk of daarmee een directe

relatie bestaat, maar onmogelijk is het niet. Klassieke idealen drongen rechtstreeks of via renaissance-architecten als Palladio, die zich in de plaatsing van gebouwen in Vicenza en het ontwerp van villa-landschappen in de Veneto liet inspireren door Romeinse voorbeelden (Steenbergen, 1994, p. 20; Cosgrove, 1984, p. 133), door in noordwest-Europa. Een inspiratiebron vormden mogelijk ook de ideale steden die in de Renaissance werden ontworpen door bijvoorbeeld de Italiaanse architect Cataneo en de Nederlandse ingenieur Stevin (Vercelloni, 1994, pp. 61, 85). Architectonische voorbeeldenboeken en andere publikaties gaven de ideaalbeelden een ruime verspreiding. De Wageningse landschapsarchitect Bijhouwer heeft in de oorlogsjaren het een en ander gemeten aan de Beemster en zag overeenkomsten met Italiaanse voorbeelden⁴.

Bijhouwer (1977, pp. 128–129) schrijft de indeling van de Beemster op het conto van Leeghwater, maar dat is toch wel erg onwaarschijnlijk. De rol van Leeghwater was waarschijnlijk beperkt tot de waterbeheersing. Het is ook niet waarschijnlijk dat de landmeters de indeling hebben bedacht. Die landmeters, Lucas Jansz. Sinck en Gerrit Dirksz. Langedijk, waren bekende vakmensen, die een belangrijke rol vervulden

bij de daadwerkelijke inrichting. De leiding lag echter bij de hoofdingelanden: de belangrijkste initiatiefnemers en financiers, die zelf ook vaak in de polder wilden gaan wonen en daarom het meest gebaat waren bij een mooie polder (Wieringa, 1994). Doorslaggevend lijkt de invloed van de hoofdingeland Dirk van Os te zijn geweest (De Zeeuw et al., 1995, p. 158).

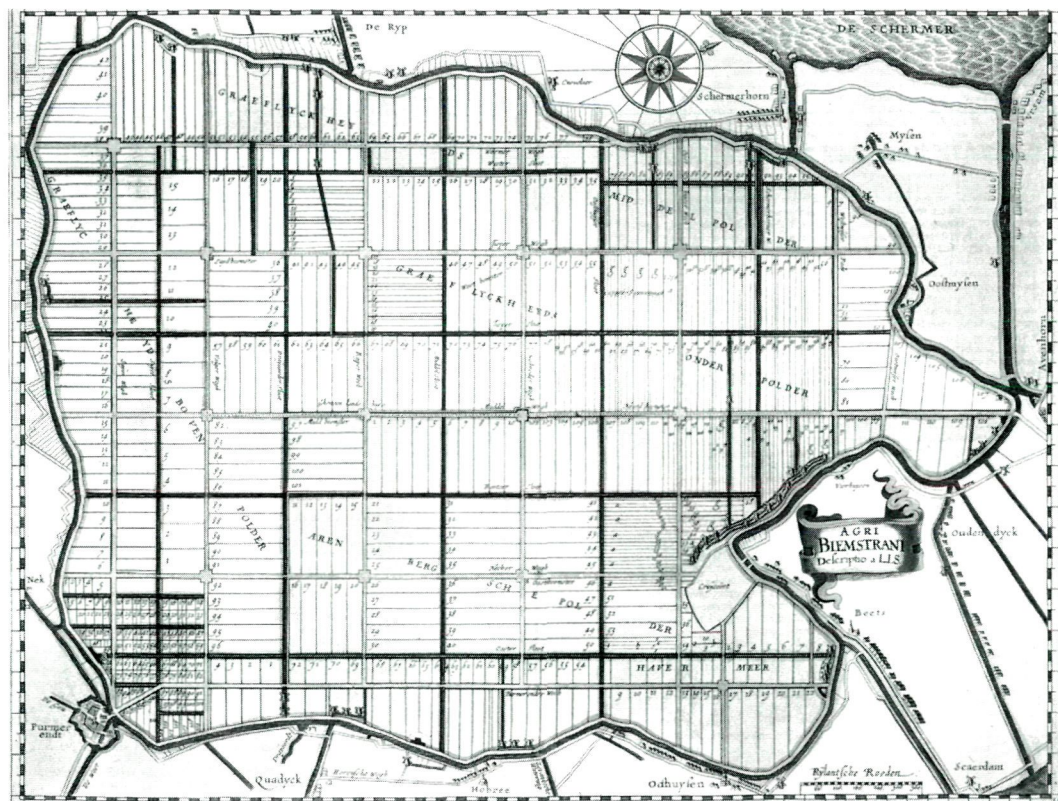
Bij latere droogmakerijen is de indeling in vierkanten niet meer gebruikt. In de Beemster was al gebleken dat veel wegen nauwelijks boerderijen aantrokken, omdat de boerderijen op de kop van de kavelstroken werden gebouwd. Door de ontsluiting in volgende polders, zoals de Schermer, tot de hoofdwegen te beperken

werd een aanzienlijke besparing bereikt zonder dat de polder minder goed functioneerde (Bijhouwer, 1977, p. 141).

De dorpen

Uniek voor de Beemster is, dat op de kruisingen rechthoekige, met bomen beplante pleintjes waren gedacht. Volgens de Kavelconditiën maten de vijf kerkpleinen 350 x 200 voet, de andere pleintjes 250 x 150 voet (figuur 6)⁵. Die pleintjes maken opnieuw duidelijk hoe belangrijk een goede vormgeving werd gevonden. Overigens hebben de meeste ervan maar kort bestaan. Van de 13 werden er in 1616 al acht opgeheven en verkocht aan de aangrenzende grondeigenaren. De andere vijf waren bedoeld als kerkpleinen voor de geplande dorpen die Noord-, Oost-, Zuid-, West- en Midden-Beem-

6. De Beemster vijf jaar na de verkaveling (Danner, 1987, p. 36).

ster zouden worden genoemd en die elk een kerk en een korenmolen zouden moeten krijgen (Bijhouwer, 1977, p. 129; Bouman, 1857, pp. 151; 165–166). Dit was wat veel van het goede: uiteindelijk bleef het bij één dorp, Midden-Beemster, waar de enige kerk en de enige korenmolen werden gebouwd. Het plein van Midden-Beemster is lange tijd als veemarkt en markt gebruikt en vormt nog altijd het dorpscentrum.

De andere vier pleinen zijn nadien gebruikt voor de bouw van arbeiderswoningen. Een van de huizen op het voormalige plein van Zuid-Beemster (op de kruising van Jisper- en Volgerweg) heeft in de dakpannen het jaartal 1623, wat een datering voor het opgeven van de plannen voor deze dorpen zou kunnen geven. Deze datering is echter twijfelachtig omdat het huis niet op een kaart uit 1644 staat. Die kaart laat zien dat de vier ongebruikte dorpspleintjes al opgeheven waren, maar toont nog wel de contouren van die pleintjes en de namen van de beoogde dorpen⁶. De vier verdwenen dorpspleintjes zijn nu nog enigszins te herkennen aan de bebouwing en soms aan het slotenpatroon. Ter plaatse van het voormalige plein van Zuid-Beemster vinden we zelfs, in de vorm van een weegbrug en een voormalige school, nog centrale functies.

Tegen de dijk ontstond, aansluitend aan De Rijp, het gehucht Klaterbuurt. Later kwamen alsnog de gehuchten Noord- en Westbeemster van de grond, maar als eenvoudige straatdorpen. In het relatief dichtbevolkte tuinbouwgebied in het zuidoosten van de polder ontstond het gehucht Zuidoostbeemster.

Het beplantingspatroon

Bij de vormgeving hoorde ook de beplanting van de wegbermen. De wegen waren vastgesteld op een breedte van 3 roeden (12 meter), met aan weerszijden een sloot van 1½ roede (Bouman, 1853, p. 143). De beplanting van de bermen werd in 1615 nog uitgesteld, maar het jaar erop mochten de ingelanden de binnenberm van de dijk en van de wegbermen, te beginnen met die aan

de noord- en westzijde, voor hun land beplanten met elzen, wilgen en andere bomen⁷. De beplanting is tussen 1640 en 1660 voltooid en in 1682 voor het eerst gekapt en vervangen door iepen. Later zijn deze vervangen door essen, nog weer later weer door iepen. Knotwilgen waren langs de wegen uitdrukkelijk verboden (Bouman, 1853, pp. 223, 294). Recent zijn opnieuw iepen aangeplant.

De verkaveling

Naast het wegpatroon werd een tweede vierkantenpatroon gevormd door de weteringen. Ieder wegvierkant werd door de weteringen verdeeld in vier vierkanten met een oppervlakte van 900 x 900 meter, overeenkomend met een oppervlakte van 100 morgen. Die werden elk weer verdeeld in vijf stroken van elk 20 morgen (Bouman, 1853, p. 144). In de 16^e eeuw was (waarschijnlijk bij de bedijking van de Zijpe) een verkavelingssysteem ontwikkeld, waarbij het land werd verdeeld in twee kwaliteitsklassen, aangeduid als 'hoofd-' en 'volgerland'. Beide gebieden werden vervolgens in eenzelfde aantal kavels verdeeld, die door loting werden toegewezen. Iedere landeigenaar kreeg één kavel in het 'hoofd-' en één in het 'volgerland'. Het was een eerlijke verdeling die met twee kavels per bedrijf voor de landbouw een gunstige indeling opleverde (Baars, 1981, p. 194).

In de Beemster is dit systeem uitgewerkt door een verdere differentiatie. De Grafelijkheidslanden werden verdeeld in vijf kwaliteitsklassen, de Arenbergse landen daarentegen in twee. In het eerste gebied leidde het tot een sterke versnippering, al kregen deelnemers met twee porties wel steeds groepen van twee aangrenzende kavels (Baars, 1981, p. 197). In het zuidoosten, tegen de stad Purmerend aan, werd een kleinschaliger verkaveling aangelegd. Hier dacht men aan tuinbouw, die er ook inderdaad is gekomen en er nog altijd zit. Door de vele windsingels heeft dit deel van de polder een opvallend besloten landschap.

Bij latere droogmakerijen werd de inrichting

7. De Eenhoorn.

weer eenvoudiger; in de Purmer, de Wormer en de Schermer werd zelfs geen onderscheid naar grondkwaliteit gemaakt en kreeg iedere grondbezitter één kavel. Verschillen in bodemkwaliteit werden omgerekend in geldbedragen: degenen die een goede kavel lootten, betaalden een bedrag aan degenen die minder gelukkig uit de

loting kwamen (Baars, 1981, pp. 198–199).

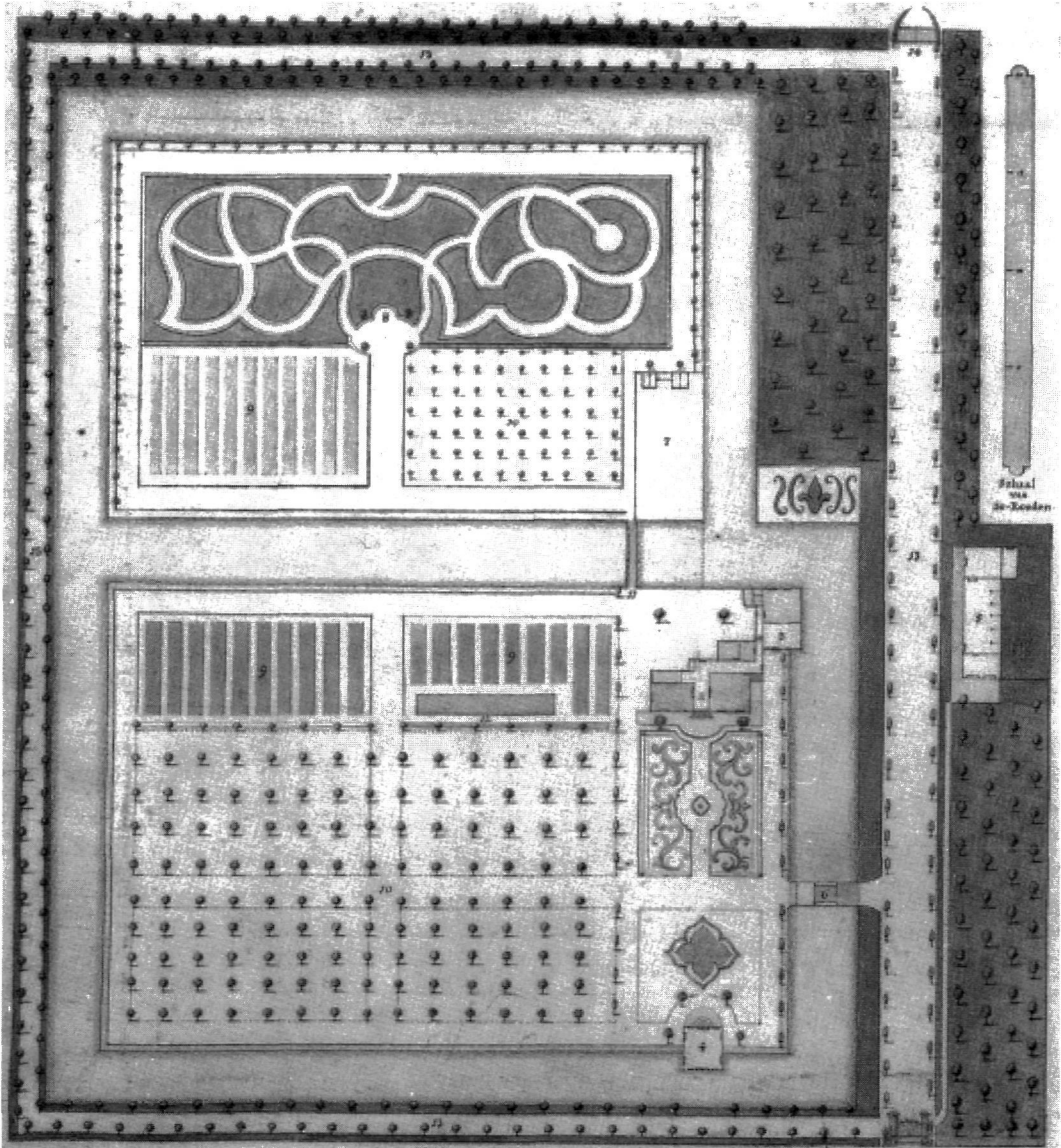
Boerderijen en buitenplaatsen

Op de kop van de strookvormige kavels, aan de weg, werden de boerderijen gebouwd. De boerderijen waren van het modernste type: de stolp, die met zijn vierkante plattegrond zo wonder-

wel aansluit bij de renaissance-indeling van de Beemster (figuur 7). Dit boerderijtype is rond 1600 ontwikkeld door woonhuis, stal en hooi-

berg in één compact gebouw samen te brengen (Hekker, 1973). Stolpen zijn uiterst compacte boerderijen, waarvan de draagconstructie wordt gevormd door vier hoge stijlen. Als die stijlen goed zijn gefundeerd, kan de rest van de constructie relatief licht worden uitgevoerd. De

8. Beemsterlust, een buitenplaats in de Beemster (Lambouij, 1987, p. 105).

stolp begon al snel de oudere typen te verdringen, maar heeft zich vooral snel verbreid doordat het merendeel van de grote aantallen nieuwe boerderijen in de droogmakerijen van dit type was.

In de Beemster stonden in 1622, tien jaar na de droogmaking, al tien boerderijen die tevens als buitenverblijf voor de eigenaars dienden. Enkele decennia later was het aantal buitenverblijven al tot zo'n 50 gestegen (Bouman, 1853, pp. 247–249). Vooral de bebouwing langs de Volgerweg geeft nog een indruk van de luthof die de polder in de tweede helft van de 17^e eeuw was (figuur 8).

PLAATSING OP DE WERELDERFGOEDLIJST: GEVOLGEN EN MOGELIJKHEDEN

Steeds weer blijkt bij nader onderzoek dat de gevierde voorbeelden van doordachte planning in werkelijkheid een meer gecompliceerde geschiedenis hebben. Voortdurend werden plannen aangepast aan nieuwe inzichten, aan financiële problemen of eenvoudigweg aan een ongrijpbare werkelijkheid. Dat geldt voor de Amsterdamse grachtengordel (Taverne, 1978), dat geldt voor de Zuiderzeepolders en ook in de Beemster is het planningsproces minder eenduidig verlopen dan later soms werd gedacht. Het terugschroeven van het geplande aantal verzorgingscentra doet denken aan Oostelijk Flevoland, waar in de jaren 1950 hetzelfde gebeurde.

Toch schroom ik niet om de Beemster aan te duiden als een monument van 17^e-eeuwse landaanwinning en landschapsbouw. Dat geldt temeer, omdat het landschap van de Beemster tamelijk gaaf bewaard is gebleven. In drie- en een halve eeuw is er natuurlijk veel veranderd. In de 19^e eeuw werden bijvoorbeeld de forten van de Stelling van Amsterdam, overigens ook kandidaat voor de Werelderfgoedlijst, aangelegd. Rond de laatste eeuwwisseling zijn de molens door gemalen vervangen. De molens zijn het enige belangrijke aspect van de oorspronkelijke opzet dat nu ontbreekt, al zijn de

molenplaatsen nog voor een deel terug te vinden. In de 20^e eeuw is de bebouwing uitgebreid, zijn wegen aangepast en gingen de iepen dood.

Wat zou een status van werelderfgoed voor een gebied als dit betekenen? In de eerste plaats een grotere bewustwording van de waarde. Dat kan ook leiden tot een groeiend aantal bezoekers. Natuurlijk is de Beemster geen Borobudur, maar met attractiepunten als de dijk (hoogteverschil) en de forten en in combinatie met het aangrenzende bovenland is het geheel toch aansprekend. Uit onderzoek bleek dat het landschap voor buitenlandse toeristen een van de meest genoemde motieven, voor een kwart van die toeristen zelfs het belangrijkste motief, is voor een bezoek aan ons land (Jansen, 1994, pp. 37, 53).

In de tweede plaats levert plaatsing een effectieve bescherming op door de Nederlandse overheid. Dat is immers een voorwaarde voor plaatsing. Zo'n bescherming bestaat voor een groot deel uit het weren van bepaalde ontwikkelingen, zoals bebouwing en snelwegen. Het beleid mag echter niet alleen defensief, afwerend zijn, maar moet ook een stimulerende kant hebben. Waar, zoals in de Schermer, de oude windmolens pas in de loop van de 20^e eeuw werden vervangen door moderne gemalen, waren de motieven daarvoor niet meer alleen economisch van aard. Natuurlijk waren gemalen goedkoper en betrouwbaarder, maar ook zou de 20e eeuw met de vervanging nieuwe schoonheid scheppen. Over de uitkomst valt te twisten, maar het argument heeft mijn sympathie. Het laat zien dat, net als drie eeuwen eerder, in het droogmakerijenlandschap werd gestreefd naar een combinatie van economie en esthetiek. Als er één gebied is waar deze combinatie het toekomstige beleid moet bepalen, is het wel de Beemster.

Regained from the water: the landscape of the Beemster

From the 16th century onwards, inland lakes were drained and made into agricultural land. Starting with the Achtermeer near Alkmaar, drained 1532,

a total number of 445 lakes, together 300.000 ha, were drained. More than half of these lakes, with almost 3/4 of the area, were natural lakes, the others were the result of peat-digging. The drainings were concentrated in two periods: the 'Golden Age' of the first half of the 17th century and the period from ca 1850 until the present day. The oldest drained lakes are no longer recognizable, due to urbanization and agricultural developments.

The most magnificent drained lake is the Beemster (7100 ha), the first of the large projects. The Beemster was drained by 43 windmills, between 1607–1612. The layout of the new polder shows a typical renaissance-pattern, with the road system and the main drainage ditches dividing the land in exact squares. Each square in turn was divided into five strips of 225 x 900 metres each. On the crossroads, rectangular squares were planned, five of which were meant to become villages. In the end, only one of these villages, Midden-Beemster, was realized. The polder was not only for agriculture, but also for the second homes for the merchants and patricians, mainly from Amsterdam, who financed the project. Therefore, more than in any other polder, the landscape was beautified by trees and private gardens. The Beemster is a unique example of 17th-century Dutch landscape planning.

NOTEN

- 1 Deze droogmakerij ten westen van Leusden wordt in 1798 vermeld als 'de vijf morgen van ouds het Blanke Water' (Perks, 1984, p. 66). In de omgeving liggen nog een paar voorbeelden. De droogmakerijen in hoog-Nederland ontbreken in overzichten als dat van Schultz (1983).
- 2 Bouman, 1857; Dekker, 1972, p. 118. Waar de gaten in het veengebied werden gegraven, zijn ze na de kleiwinning weer volgestort met veen. Dekker spreekt in deze gevallen van 'daliegaten'.
- 3 Ook het bekende gridsysteem waarmee de nieuw ingerichte delen van de Verenigde Staten vanaf 1785 werden ingericht, gaat terug op ideeën uit de eerste helft van de 17^e eeuw (Stilgoe, 1982, p. 99).
- 4 Mondelinge mededeling Ir M. van den Toorn, DLO-Staring Centrum, Wageningen.
- 5 Bouman, 1853, p. 294. De kaart van de ingedijkte Beemster (fig. 6) toont echter vierkante pleintjes.
- 6 De kaart is afgebeeld op de binnenzijde van het omslag van De Bruijn et al., 1962.
- 7 Bouman, 1857, pp. 157, 163, 294. De bomen moesten 2 voet uit de kant, ofwel 16 (Rijnlandse) voet uit het midden van de weg worden geplant. De planters waren verplicht de bomen 'op te snoeien en af te houden' (Bouman, 1857, p. 163).

LITERATUUR

- BAARS, C. (1981). Oorspronkelijke verkaveling en grootte van de bezittingen in enige polders in Noord-Holland. *Landbouwkundig Tijdschrift/PT* 93, pp. 193–201 (gevolgd door discussie in jrg. 94, 1982, pp. 51–53).
- BAARS, C. (1986). Leeghwater: een herwaardering. *Spiegel Historiaal* 21, nr 1, pp. 2–9.
- BIJHOUWER, J.T.P. (1977). Het Nederlandse landschap. Kosmos, Amsterdam (2^e druk, bijgewerkt door T.A.M. van Keulen & I.T. Klaasen).
- BOUMAN, J. (1857). Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster; voorafgegaan door eene beschouwing van den vroegeren toestand van Noord-Holland. Schuitemaker, Purmerend.
- BRUIJN, H.M. DE, F. DE NOOIJ, G. KÖHNE & J. MENS (1962). Portret van de Beemster 1962; uitgegeven ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Beemster. Z.pl.
- COSGROVE, D.E. (1984). Social formation and symbolic landscape. *Croom Helm Historical Geography Series*. Croom Helm, London/Sydney.
- DANNER, H. (1987). Van water tot land, van land tot water; verwickelingen bij de indijking van de Beemster. Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland / Waterschap 'De Waterlanden', Z.pl.
- DARLEY, G. (1978). Villages of vision. Granada, London.
- DEKKER, L.W. (1972). Daliegaten in Noord-Holland. *Boor en Spade* 18, pp. 115–126.
- ENGELSE, L. DEN (1995). De Graftermeerpolder; een negentiende-eeuwse droogmakerij tussen Scher-

- mer en Beemster. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 4, pp. 83–97.
- GEURTS, A.J. (1997). De 'groene IJsselmeerpolders'; inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. 'Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland' 66. Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland/Stichting Uitgeverij De Twaalfde Provincie, Lelystad.
- GROOT PZ.N, P. (1987). In en rond de Zeevang; een stukje Noord-Holland onder de loep. Van der Meer, Oosthuizen.
- HAARTSEN, A.J., A.P. DE KLERK & J.A.J. VERVLOET (1989). Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 3. SDU, 's-Gravenhage.
- HEKKER, R.C. (1973). Historische boerderijtypen; toelichting bij kaartblad X-1 van de Wetenschappelijke Atlas van Nederland. Delft.
- HANSEN, M. (1994). Zicht op landschap; een verkennend onderzoek naar de betekenis van het Nederlandse landschap voor buitenlandse toeristen. Rapport Werkgroep Recreatie en Toerisme 36. Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- KAPTEIN, H. (1993). De landschappelijke ontwikkeling van het Schermereiland tot 1500. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 2, pp. 47–57.
- LAMBOOIJ, H. (1987). Getekend land; nieuwe beelden van Hollands Noorderkwartier. Hoogheemraadschap Noordhollands Noorderkwartier, Alkmaar.
- OVERMARS, W. (1987). Lanen op de grote ontginningslandgoederen. Groen 43-11, pp. 25–32.
- PERKS, W.A.G. (1984). Den Treek, van marke tot landgoed. Amersfortia Reeks 3. Bekking, Amersfoort (2^e ed.).
- RENES, J. (1992). Landschapswaardering en historische geografie. In: H. DIJKSTRA & J.A. KLIJN (RED.). Kwaliteit en waardering van landschappen. Rapport 229. DLO-Staring Centrum, Wageningen, pp. 35–49.
- SANTEMA, O. (1950). De Himpenster Mar. In: Ta de tachtichste jierder fan dr G.A. Wumkes op 4 september 1949. Bolsward, pp. 173–181.
- SCHULTZ, E. (1987). De Nederlandse droogmakerijen. RIJP-rapport 1987-8 abw. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad (2^e ed.).
- SCHULTZ, E. (1995). Historie van de waterbeheersing in de Nederlandse droogmakerijen. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 4, pp. 3–8.
- STEENBERGEN, C.M. (1994). Symfonie van water, land en lucht; inaugurele rede uitgesproken door Prof. Dr Ir Clemens M. Steenbergen op 12 januari 1994, bij het aanvaarden van het ambt van hoogleraar landschapsarchitectuur aan de Faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Thoth, Bussum.
- STILGOE, J.R. (1982). Common landscape of America 1580 to 1845. Yale University Press, New Haven/London.
- STREEFKERK, C. (1991). De Achtermeer, een verschoolen monument. Archivaria, Periodiek van de Stichting 'Vrienden van het archief van Alkmaar en omgeving' 4, pp. 10–16.
- STREEFKERK, C. (1994). Verder dan het oog reikt een blik op de kaart. In: C. STREEFKERK, J. WERNER & F. WIERINGA (RED.). Perfect gemeten; landmeters in Hollands Noorderkwartier ca 1550–1700. Uitg. Noord-Holland, z.pl., pp. 22–29.
- TAVERNE, E. (1978). In 't land van belofte: in de nieuwe stad; ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580–1680. Schwartz, Maarssen.
- VEN, G.P. VAN DE (RED.) (1993). Leefbaar laagland; geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Matrijs, Utrecht.
- VERCELLONI, V. (1994). Europäische Stadtutopien; ein historischer Atlas. Diederichs, München.
- WAGRET, P. (1968). Polderlands. Methuen, London.
- WIERINGA, F. (1994). Landmeters in de Beemster, de Purmer en de Wormer. In: C. STREEFKERK, J. WERNER & F. WIERINGA (RED.). Perfect gemeten; landmeters in Hollands Noorderkwartier ca 1550–1700. Uitg. Noord-Holland, z.pl., pp. 56–67.
- ZEEUW, P. DE, C. STEENBERGEN & E. DE JONG (1995). De Beemster; een arena van natuur, kunst en techniek. In: T. LAUWEN (RED. T. BOERSMA). Nederland als kunstwerk; vijf eeuwen bouwen door ingenieurs. NAI, Rotterdam, pp. 153–167.